

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Halmágyi Miklós

Önazonosság és idegenfelfogás kérdései az első ezredforduló korának válogatott szerzői alapján

Témavezető
Dr. Koszta László

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Medievisztika Program

Szeged 2013

Önazonosság és idegenfelfogás kérdései az első ezredforduló korának válogatott szerzői alapján

A 10. század közepétől elcsitultak a Nyugat-Európát sújtó magyar, szaracén, viking támadások, és új területekkel bővült a keresztény világ. Hittérítők keltek útra, hogy Kelet- és Észak-Európa népeit „Krisztus hitére vezessék”. Ahogy Peter Brown is rámutatott: az a térség, melyben a keresztény vallás és a pogány hitvilág érintkezésbe léphettek egymással, elhúzódtott Kelet-Európától a Skandináv térségen keresztül egészen Grönlandig és Vinlandig. Hogyan látták egymást ekkor a különféle európai népek gondolkodói? Meddig terjedt a látókörük? Mit érzett sajátjának és mit tartott magától idegennek az ezredforduló embere? Ebben a formában túl általános a kérdés, hisz különféle élethelyzetben levő embereknek más és más lehetett a felfogása. Megtehetjük azonban, hogy vizsgálat alá vesszük eltérő körülmények közt élő szerzők műveit, és eltöprengünk a szemléletükben megmutatkozó hasonlóságok és különbségek fölött. Érdemes továbbá az élet olyan területeit vizsgálni, melyekben a kor embere az idegennel találkozhatott. Vizsgálódásunk elején azonban tisztázzuk az alapfogalmakat: **mit értünk önazonosságon és idegenfelfogáson?** Ehhez kapcsolódva azt is áttekintem, mely oldalakról közelítheti meg a kutató ezeket a témákat, mely **kutatási előzményekre** tekinthetem vissza munkám során.

Önazonosságnak és idegenségnek egyaránt van személyes és közösségi oldala. A személyes oldal abban áll, hogy az ember saját magát vizsgálva az érezheti, hogy *ön maga*. Megvan benne a lelki béke. Az önazonosság közösségi oldala, amikor egy csoporton belül érezzük otthon magunkat. Vizsgálható népek, nemzetek születésének kérdése (Reinhard Wenskus, Róna-Tas András, Bálint Csanád), a nemzettudat kialakulása (Deér József, Szücs Jenő, Kristó Gyula), és a közösséget összefogó eredetmondák (Alheydis Plassman). Feltehető az a kérdés is, hogy egyes szerzők mivel vállalnak közösséget (Volker Scior, Juraj Šedivý).

Ahhoz, hogy tisztában legyünk vele, kik vagyunk *mi*, tudnunk kell azt is, ki a *mások*. Ahogy az önazonosságnak, úgy az idegenségnek is létezik személyes és közösségi oldala. A személyes vonatkozás esetében az egyén nem érzi magát azonosnak saját magával, hiányzik a lelki békéje, „meghasonlik” önmagával. Az idegenség közösségi oldala, amikor egy másik embercsoportot érzünk magunktól távolinak, idegennek. Vizsgálható, hogy egy népcsoportot milyennek láttak mások (Horst Zettel a normannokról, W. Southern a

szaracénokról, Maximilian G. Kellner, Körmendi Tamás, Csákó Judit a magyarokról való gondolkodást vizsgálta.) Szempont lehet egy térségről való gondolkodás: David Fraesdorff az „északról”, való gondolkodást mutatta be. További kutatási lehetőség az azonos térséghez tartozó szerzők szemléletének vizsgálata: Volker Scior ennek megfelelően észak-német szerzők szemléletét elemezte. Andreas Mohr arra keresett választ, hogy egy térségben, a Karolingok birodalmán belül hogyan vélekedtek a számukra idegenekről. Juraj Šedivý az idegenség fokozatosságára mutat rá Widukind, Thietmar és Wipo műveinek tükrében.

A fenti kutatási lehetőségekből levonható tapasztalatokat tükrözi **saját módszerem**. Értekezésemben olyan szerzőket vizsgállok, akik egy mozgásban levő, terjeszkedő Európának régebbi, „hagyományosabb” részéből származtak: a Francia Királyság és a Német Birodalom területéről. Van köztük krónikaíró egyházmegyes püspök – a szász Merseburgi Thietmar –, aki társadalmi állásánál, kapcsolatainál fogva széles látókört tett magáévá, sokat tudott a korabeli világról. Elemzem egy hittérítő püspök, Querfurti Brúnó írásait is, aki személyes tapasztalatból ismerhette meg az idegeneket. Ők ketten németek, pontosabban szászok. Vizsgálom továbbá francia kolostorban élő szerzetesek munkáit is, a burgund Radulfus Glaberét és az aquitániai Chabannes-i Adémarét. Nekik ugyancsak módjukban állt ismereteket szerezni a világ eseményeiről, de másféle azonosságtudattal bírtak, mint a fent említett két német szerző. Az olvasó így képet kaphat azokról a különféle önazonosság-formákról, melyeket a korabeli értelmiségiek magukéinak érezhettek. Az elemzett művekből kitűnik, hogy a politikailag széttagolt Európa a vallást és kultúrát tekintve mennyiben volt egységes a korabeli gondolkodók tudatában: a szász, a burgund és az aquitániai értelmiségiek hogyan látták magukat, egymást és a kelet-közép-európai térséget? Magyarországon az említett szerzők műveinek jobbjára csak a magyar vonatkozásaival foglalkoztak. Vizsgálódásaim során megtudhatjuk, hogyan illeszkedtek be a magyarok a vizsgált szerzők világképébe. Megismerhetjük azt az európai közeget, melyben Géza és Szent István államszervezése végbement.

A fent említett négy fontosabb szerző felfogását külön fejezetekben tekintem át. Először azt vizsgálom, mit érzett sajátjának az adott szerző egyházi és világi téren, majd arra térek rá, meddig terjedt a látóköre, mely népeket ismert, hogyan ítélte meg őket. A népcsoportokról való vélekedés nagy hangsúlyt kap az áttekintésben, igyekszem azonban az önazonosság más formáira is rámutatni: vérségi és lelki kötelékekre, vallási kapcsolatra, kolostorhoz, püspökséghez való ragaszkodásra. Az egyes kötelékek egymással

ellenérdekelték is lehetnek. Helyenként mód nyílik annak a kérdésnek megválaszolására, hogy az adott szerző számára melyik kötelék volt az erősebb.

Merseburgi Thietmar önazonossága kapcsán szólok a *család* kiemelt szerepéről. A püspök-krónikás a *lelki kötelékekre* is odafigyelt, paptársairól, püspöktársairól is megemlékezett. *Védőszentek* tekintetében Szent Lőrinc szerepe fontos, aki merseburgi püspökség patrónusa. Világi téren Szászországhoz és a Birodalomhoz való tartozásnak van kiemelt szerepe Thietmarnál. Az *idegenségnek* fokozatait különböztethetjük meg. Svábokról és bajorokról helyenként ellenszenves képet fest, külső ellenséggel szemben azonban velük is közösséget vállal. Amikor Mihály regensburgi püspök csatát veszít a magyarokkal szemben, Thietmar „mieink”-nek nevezi a veszteseket, akik nyilván bajorok. II. Ottó 982-ben szaracénok ellen vívott csatájában is vettek részt bajorok és svábok. Thietmar velük is közösséget vállal. Amikor a lengyelek zord szokásairól ír, visszatetsző képet fest róluk: úgy kell őket kormányozni, mint a csökönyös szamarat. A pogány liuticsokkal való szembeállítás során azonban már a keresztény lengyelek tűnnek fel jobb színben, noha a liuticsok II. Henrik német király oldalán küzdenek Vitéz Boleszláv lengyel uralkodó ellen. A vallási kötelék tehát fontosabb a szász püspök számára, mint a politikai érdek. Thietmar látóköréről elmondható, hogy a keleti és északi területeket ismeri jobban. Krónikája a korabeli lengyel, cseh, Kijevi Rusz történelemnek alapvető forrása. A szláv népcsoportokhoz képest a magyarokról viszonylag keveset ír Thietmar. A magyar történelem számára azonban ezek a híradások is igen fontosak. Az Itáliába vezetett német hadjáratok révén a déli térségről is tájékozott a merseburgi püspök. A szaracénokról egy helyen távolságtartóbb, másutt ellenszenves képet fest. Angliát Ottó királyfi angol felesége, Edit révén, másrészt egy háború, a dán megszállás révén hozza szóba. Ír Kilián hittérítőről és Coloman zarándokról is, az utóbbi Írországból származhatott. A francia területekről igen kevés a mondanivalója, Hispániáról pedig teljesen hallgat. A zsidók megítélése a vizsgált szerzők közül Thietmarnál a leginkább kedvező. (Lásd Calonusus hóstette, magdeburgi érsek temetése.) Thietmar összességében meglehetősen széles látókörűnek mondható. Európa szinte minden népe megjelenik művében a Brit-szigetektől Kijevig, Skandináviától Dél-Itáliáig.

Querfurti Brúnó önazonosságában nem jellemző a család szerepe, a lelki kötelékeké annál inkább. Kiemelendő nála Szent Péterhez – tehát a pápához – való ragaszkodás. Brúnó szűkebb hazájának jelentőségét nem hangsúlyozza ki annyira, mint a merseburgi püspök. Nála inkább az egységes teuton – német – tudat tapintható ki. Ezt fejezik ki a

Germaniáról szóló szeretetteljes szavak is. Brúnó Magdeburgot teuton metropoliszként említi, nem szász városként. A szász térség jelentősége mindössze akkor tűnik fel nála, amikor II. Henriket szász királynak nevezi. Thietmarhoz hasonlóan Brúnó is inkább a Németországtól keletre eső területeket ismeri. Őt nem politikai és családi kapcsolatok kötik ezekhez a területekhez, hanem a hittérítői munka. II. Henrik liutics szövetségét és a lengyel Boleszló ellen irányuló politikáját teljességgel helyteleníti. Amikor politika dolgában tanácsot ad a királynak, az vezeti szívet és tollát, hogy a hittérítés szempontjából mit tart előnyösnek. Brúnó elsősorban kelet-európai tekintetben tájékozott. Nem csupán hallomás után ad hírt a magyarokról, lengyelekről, ruszokról és besenyőkről, hanem maga is járt közöttük. Itáliáról szintén személyes élmény alapján tudott írni. A nyugati térség kevesebb hangsúlyt kap művében. Figyelemre méltók azok a gondolatok, melyeket gyakorló hittérítőként a térítés módjáról leírt. A nem keresztényekkel kapcsolatban helyenként kemény kifejezéseket használ. Láthattuk azonban, hogy saját maga fegyvertelenül ment téríteni, és végül életét is áldozta a hitéért.

Radulfus Glaber munkáiban a családhoz és szűkebb térséghez való ragaszkodás kevésbé jellemző. Önazonosságában a monostorok játszanak fontos szerepet, melyekben megfordult (pl. Auxerre, Cluny). Amikor Róbert Auxerre ellen vezetett támadását leírja, elbeszél egy csodajelenetet, mely a monostort segíti. A monostorhoz való tartozás erősebb köteléknek bizonyul a számára, mint a király politikája. Glaber leírja ugyan Gallia határait, ám különösebb közösségvállalás, mi-tudat nem domborodik ki nála a galliaiak iránt. Közösséget vállal azonban olyan térséggel, melybe a német és francia térség egyaránt beletartozik: ez a tengeren inneni világ. Glaber művének más pontjain is kidomborodik a nosztalgia az egykori római világgal szemben, ami szétesett. Mindezt az is magyarázhatja, hogy Glaber a cluny-i szellemiség hatása alatt állt: Cluny fontosnak tartotta a pápaság fennhatóságát, ez a szellemiség pedig népek, birodalmak fölé emelkedik. Glaber művében figyelemre méltó az égtájak sajátos megítélése. A kelet nem teljesen pozitív nála, hisz ott jön el az Antikrisztus. Nyugaton és északon szerinte azért terjedt el jobban a keresztény hit, mert a megfeszített Krisztus nyugatra nézett, és észak felé nyúlt ki a jobb keze. Ez a szemlélet tehát előnyös színben tünteti fel a nyugatot és az északot. Merseburgi Thietmar szerint nyugaton nem csak a nap nyugszik el, hanem kölcsönös szeretet is, ő tehát krónikájának ezen a helyén elmarasztalóan ír erről az égtájról. Glabernél a nyugati és a mediterrán térség valamint a Közel-Kelet nagyobb hangsúlyt kap, mint a szász szerzőknél,

Thietmarnál és Brúnónál. Glaber látókörében Közép-Európa kap kevesebb szerepet. Ő is ismeri azonban Szt. Adalbertet, Prága vértanúvá lett püspökét.

Chabannes-i Adémar krónikájában jelentőséget kap a nemzetség, és saját személye is. A lelki kapcsolatok terén fontos szerepet kapnak nála az angoulem-i St. Cybard és a limoges-i St. Martialis monostorok, melyeknek tagja volt. Nem ír olyan szeretetteljesen hazájáról, mint Thietmar Szászországról, de külön aquitán nemzetet szerepeltet, ír a frankok és aquitánok közti háborúról. V. Vilmost Aquitánia urát királynak nevezi, és császári magasságba emeli. Mindezzel Aquitánia jelentőségét is kihangsúlyozza a Francia Királyságon belül. Glaber és Adémar egyaránt szólnak a „babiloni” uralkodóról, aki lerombolta a jeruzsálemi Szent Sír templomot. Az uralkodó Al-Hakim egyiptomi kalifával azonosítható. Európában a zsidókat tartották a kalifa felbujtójának, és Orléans térségében zsidóüldözés robbant ki emiatt. Glabernél jelen van az a meggyőződés is, hogy a világ végén a zsidók megtérnek Krisztushoz. Adémar is ír zsidóüldözésről, megbecsüléssel ír azonban egy apátról, akiről műve egyik átdolgozása azt is tudatja, hogy a zsidó vallásból tért meg. Akik tehát keresztény hitre tértek, viszonylag magas egyházi méltóságot is elérhettek.

Felfigyelhetünk rá, hogy Thietmar és Brúnó gondolkodásában a Német Birodalom egységesebb képet alkot, mint Glaber és Adémar műveiben a Francia Királyság. A korabeli német uralkodók valóban egységesebb birodalmat mondhattak magukénak, mint a korabeli francia királyok. Thietmar és Brúnó ezen felül egyaránt abból a szűkebb térségből – Szászországból - származtak, melynek a Német Birodalmon belül kiemelt szerepe volt. Személyes kapcsolatban is álltak az uralkodóval. Adémar és Glaber a központi területtől távol, Aquitániában és Burgundiában, monostorokban éltek. A két német szerzőnél ezért lehet erősebb a tágabb hazához, Németországhoz való kötődés, mint a két galliai szerzetesnél a Francia Királysághoz való ragaszkodás.

Az egyes szerzők szemléletének elemzésén túl az élet olyan területeit is vizsgálom, melyek lehetőséget adtak az idegennel való találkozásra. A fentebb vizsgált négy szerző műve ezekben az áttekintésekben is kiemelt szerepet kap, de más forrásokat is felhasználtam az idegenség és önazonosság ezen megnyilvánulási formáinak jobb megértéséhez.

A **háború** az idegennel való találkozás szélsőséges formája. Ebben a fejezetben tárgyalom a félelmet tükröző imádságokat. A normannoktól való rettegést mutatja egy antifónáskönyv könyörgése: „...de gente fera Normannica nos libera, quae nostra vastat,

Deus, regna.” Chabannes-i Adémar művéből tudjuk, hogy amikor Aquitániát normann támadás érte, Vilmos herceg a püspökökön keresztül arra intette a népet, hogy böjtökkel és litániákkal kérjék Isten segítségét. Fontos ezt megemlíteni, hisz a normannokkal kapcsolatban gyakran idézik, hogy a keresztények így imádkoztak a tőlük való féltükben: „A furore normannorum libera nos Domine.” Ez pedig a Mindenszentek litániájába illő imafordulat. Delisle francia történész szerint azonban olyan forrás, mely a fenti imát tartalmazná, nem maradt fenn a Karoling-korból. Delisle az antifónáskönyv fentebb idézett könyörgésre mutat rá, mely valóban fennmaradt, és tükrözi a normannoktól való félelmet. Adémar sajnos nem jegyezte fel az aquitániai könyörgés szövegét. Amennyiben azonban a nála szereplő „letaniis” kifejezés nem általában véve könyörgésekre, hanem kifejezetten litániára vonatkozik, akkor elmondható: Aquitániában litániában is kifejezésre jutott a normannoktól való félelem. A magyaroktól való félelmet mutatja a 900 körül Modena védőszentjéhez, Geminianushoz forduló könyörgés, melyben az „*Ab Ungerorum nos defendas iaculis*” mondat olvasható. Érdekes kitérni az „A sagittis Ungarorum libera nos domine” fordulat eredetére, mely eddigi kutatásaim szerint Horvát István 1844-ben megjelent művében bukkan fel először. Nem lehet kizárni, hogy a könyörgés megtalálható valamilyen középkori forrásban. Elképzelhető azonban, hogy a modenai imádság pontatlan idézése vezetett a vizsgált könyörgés-változat kialakulásához. Bajorországban a freisingi litánia kéziratába később szúrták be az „*Ab incursione alienigenarum*” könyörgést, mely a 10. században ugyancsak a magyaroktól való félelmet tükrözhetett. Tanulságos, hogy nem mindegyik könyörgés tartotta fontosnak nevesíteni azt a támadó népcsoportot, amelytől féltek. Figyelemre méltó, hogy a magyarokkal és a normannokkal kapcsolatban egyaránt létezik olyan közismert imádság, amely nem maradt ránk korabeli forrásból.

A csatakiáltások, csaták előtti könyörgések szerepét is vizsgálom, hisz segélykérő szerepükön túl arra is alkalmasak voltak, hogy összefogják a csapatot. Korszakunkban említésre méltó a Kyrie eleison imádság: elhangzott keresztények és pogányok közti harcok előtt is – pl. III. Lajos frank király normannok elleni csatájában 881-ben a Lajos-ének szerint, 933-ban a merseburgi csatában Liudprand Antapadosisa alapján - de keresztények egymás közti harcaiban is. Figyelemre méltók Thietmar adatai: ezekben az elbeszélésekben a Kyrie eleison a könyörgésen túl jelszó, mellyel jelezni tudnak egymásnak a harcosok. (A Kyrie eleison előfordulásait lásd C. **Erdmann** könyvében.)

A háború és idegenség témakörén belül kitérek arra is, hogy a hírek terjedésében milyen szerep jutott a háborúnak, és a hírek miként torzulhattak az idők során. Jó példa erre

Mihály regensburgi püspök története, aki a magyarok elleni csatában elvesztette egyik fülét. Thietmar változatában erre egy német szempontból vesztes csatában, a keleti részeken került sor. Rensburgi Arnold szerint azonban a német szempontból győztes 955-ös Lech mezei ütközetben. A fegyveres ellenséggel utóbb békés kapcsolatok is szövődhettek. A magyarok és normannok a keresztény világot sújtó hadjárataik után maguk is keresztény világ részeivé váltak. A következő fejezetben a más vallású idegennel való találkozással, a keresztény hitre térés folyamatával foglalkozom.

A vallás olyan kötelék, mely egy közösségbe foglal különböző származású, nyelvű és társadalmi helyzetű embereket, különféle népeket. Az eltérő vallások azonban élesen el is választhatnak egymástól embercsoportokat. Az önazonosság és idegenség kérdéskörében vizsgálándó tehát **az idegennel való találkozás vallási oldala**. Ide tartoznak a keresztény szent és a „barbár” támadó találkozásáról szóló elbeszélések, melyekben a támadóan fellépő fegyveresek tiszteletet nyilvánítanak a számunkra idegen vallást képviselő szent ember iránt. 972-ben Maiolus, cluny-i apátot ejtették foglyul a szaracénok, és Glaber szerint jól bántak vele. Az 1010-es években az Angliát támadó dánok canterbury-i érsekét ugyan megölték (1012), a dán vezér, Thurkil azonban meg akarta őt menteni, Thietmar szerint óvta embereit attól, hogy az „Úr felkentjét” bántsák. Wicbert szerzetes a magyarok, Querfurti Brúnó a besenyők kezéből szabadult meg. Ezek az elbeszélések példázzák a különböző kultúrák találkozását, a keresztény pap hitének erejét, a pogány nép életében pedig a kereszténység elfogadásának korai lépcsőfokát jelzik.

Amikor elkezdődött a hittérítői munka, alapvető feladat volt, hogy a hithirdető szót értsen a néppel. A források alapján tudunk tolmácsok alkalmazásáról – pl. Szent Gellért legendájából- Querfurti Brúnónak a remetetestvérekről írt művéből pedig idegen nyelvet tanuló hittérítőkről értesülünk. A szavakkal való kommunikáción túl a jelképek szerepe is figyelemre méltó, ezt példázza Vlagyimir rusz fejedelem követeinek története az Elmúlt idők elbeszélésében (PVL).

Mekkora szerepet játszott a pogányok megtérésében a megfontolt érdek, a kényszer és a személyes meggyőződés? A pogányok számára vonzóvá tette a kereszténységet, hogy a tapasztalataik szerint több sikert remélhettek tőle, mint korábbi vallásuktól. Továbbá mérceként tekinthettek a nyugati világra, és hasonlítani igyekeztek hozzá. Tours-i Gergely és Beda műveiből arra következtethetünk, hogy a pogányok számára a keresztény hit jobb magyarázat kínált életük nagy kérdéseire. Nem mellékes a politikai szempont: az uralkodó megerősíthette saját hatalmát az egyházszervezetre támaszkodva, a közös vallás pedig

összefoghatta az államalakulat népét. Figyelemre méltó az uralkodó feleségének szerepe a férj megtérítésében. Az erőszakos térítés esetén H-D. Kahl munkája alapján rámutathatunk annak fokozataira. A közvetett erőszak az ellenállás leverésére, bálványok lerombolására, a térítés biztonságossá tételére irányult. Querfurti Brúnó esetében felmerül a kérdés, hogy az a szerzetes, aki helyteleníti a fekete magyarok megvakítását, fegyvertelenül megy a besenyők és a balti törzsek közé, és vértanúként hal meg, miért intette arra II. Henrik királyt, hogy kényszerítse be a liuticsokat az Egyházba? Valószínűleg azért, mert a 983-as pogánylázadás után a liuticsok hitehagyóknak minősültek, erőszakosan léptek fel a kereszténységgel szemben, így a kor felfogása szerint velük szemben lehetett erőszakot alkalmazni. Brúnó arról is ír, hogy Boleszló kilátásba helyezte a poroszok térítésének előmozdítását: itt talán az erőszak közvetett változatáról lehet szó.

A sikeres térítés mögött korszakunkban többnyire uralkodók álltak. Izland esetében azonban a 12. századi forrás szerint gyűlés döntött az áttérésről. Célja leginkább az egység kialakítása volt. A liuticsok törzsszövetségben éltek, körükben nem alakult ki hatalmi központ. Mivel Közép- és Kelet-Európában többnyire uralkodók tették lehetővé a hittérítést, ezért a liuticsok kereszténységtől való távol maradása talán azzal is magyarázható, hogy az ő köreikben nem akadt olyan uralkodó, aki saját hatalma alatt egyesíteni tudta volna az elbai szlávokat.

A kereszténységre való tényleges áttérést, az új hit belső meggyőződéssé válását átmeneti időszak előzte meg, melyben pogány és keresztény elemek együttesen voltak jelen. Tárgyalom Rollo, normann vezér, Håkon norvég uralkodó és Deuvix (Géza) magyar fejedelem „kettős hitéről” szóló forrásokat. Thietmar szerint Deuvix „... *a mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeleteinek is áldozott...*”, kereszténység előtti hitében tehát több isten is helyet kapott. Miért terjedt hát el a köztudatban az a fordulat, hogy Géza „két istennek” áldozott? Ez a fordulat ismereteim szerint Jókai *Az amazon* című novellájában (1854) bukkan fel, hozzájárulva a szófordulat elterjedéséhez. A kettősség Thietmar szövegében is jelen van, ezen kívül az is okozhatta a Jókainál is meglevő pontatlanságot, hogy 18-19. századi történészek szerint a magyarok egyistenhívők lehettek. Deuvix, Rollo és a 7. századi angolszász Raedwald hitének kettőssége abban különbözik a norvég Håkon magatartásától, hogy Håkon keresztény ember volt, aki terjeszteni szerette volna Krisztus hitét, de ellenállásba ütközött. Håkon nem akart pogánykodni, pogány környezete kényszerítette őt rá a megalkuvásra. Deuvix, Rollo és Raedwald bizonyára a saját meggyőződésüket követték.

Dolgozatom következő fejezetében szólok a különböző térségekben egyaránt jelentkező pogánylázadásokról, melyek rögzítették a megtérés folyamatát. A 983-as liutics lázadás azért figyelemre méltó a pogányságba való visszaesések sorában, mert a sikeres vállalkozás után kb. 200 évig meg tudtak maradni a maguk kereszténységtől idegen vallása mellett. Mindez azért volt lehetséges, mert II. Henrik német uralkodónak szüksége volt a liutics szövetségesekre a lengyel Boleszláv elleni háborúi során, így elnézte pogányságukat. Úgy tűnik, a pogány hitvilág önazonosságot adó tényezőként kezdett működni a liuticsok számára. A 12. század német hódításai során azonban a pogány elbai szlávok nemcsak korábbi vallásukat kényszerültek feladni, de etnikai önállóságukat is elvesztették. A térség történetét érdemes a kárpát-medencei magyarság helyzetével összehasonlítani. Nemcsak azért, mert ugyanabban a korban éltek, hanem mert mindkét nép keresztény hatalmaktól övezve élt. A liuticsok példája mutatja, hogy egy nép a sikeres pogánylázadás után sajátos politikai helyzetben egy időre meg tudta őrizni önállóságát, a keresztény hatalom hódításai során azonban népi önállóságát is elvesztette. A magyarságra is hasonló sors várhatott volna pl. Koppány győzelme esetén.

Hogyan gondolkodott a keresztény szerző a pogányokról? Vizsgálom azokat a kifejezéseket, amelyet a pogányokra használtak – pl. pagani, gentes, profani. Thietmar, amikor Dauvix (Géza) pogány áldozatairól hírt ad, „istenek különböző hiú képzetei”-ről, ír. A merseburgi püspököt az a meggyőződés hatja át, hogy egy Isten van, rajta kívül nincs más. Thietmar a magyar fejedelem pogány vallásáról nem árul el többet. Részletesebben ír azonban a dánok és a szláv liuticsok hitéről, szertartásairól. Megnevezi a liutics hitvilág főistenét: *Zuarasici*. A dánok és a szlávok hitéhez képest a magyar fejedelem vallásáról tehát keveset tudott. Hogy a Géza által tisztelt *képzelt istenségeket* megjelenítették-e tárgyi formában, azt szövege nem árulja el, a képzelt istenség fordulat mindenestre egyedülálló Thietmar művében. Querfurti Brúnó is feljegyzi a liutics vallás istenének nevét: Thietmarhoz hasonló alakot találunk nála: *Zuarasi*. Ami a minősítést is tartalmazó megnevezéseket illeti, más megoldással él, mint Thietmar. Brúnó a pogány vallás isteneit Jeremiás prófétától vett kifejezéssel idegen isteneknek (*deos alienos*) nevezi.

További fejezet témája, hogyan ítélték meg a keresztény szerzők saját népük pogány múltját. Vállalják-e a közösséget pogány őseikkel, vagy elhallgatják? Bevallják az ősök pogány voltát, vagy szépíteni igyekeznek rajta? Widukind műve őstörténeti részében ír Immen oszlopáról, amit a szászok tiszteltek. Megvallja azonban fenntartásait. A régi szászok hitét atyáik tévelygésének nevezi. Thietmar, amikor egy - Szent Péter tiszteletére

emelt - templomról említést tesz, megjegyzi, hogy a régiek azon a helyen tisztelték Irminsult. Nem magyarázza meg, mi az az Irminsul, a régieket (antiques) pedig nem mondja őseinek. A pogánysággal tehát nem vállal közösséget Thietmar. A krónika egy másik helyén elbeszéli, hogyan győzték le a szászok egy ízben Nagy Károlyt és a frankokat. A menekülőknél egy nőstényszarvas mutatta meg a gázlót a Majnán. Azt a helyet nevezték el frankok gázlójának, vagyis Frankfurtnak. Ebben a történetben Thietmar közösséget vállal a Nagy Károlyt legyőző ősökkel, de nem mondja róluk, hogy pogányok. A vitéz múlttal közösséget vállal Thietmar, a pogánysággal nem. Nagy Károlyról tisztelettel emlékezik a krónikás, és megemlíti az általa alapított püspökségeket. Figyelemre méltó a „kettős honszerzés” mondafordulata: ez St. Quentini Dudo normannokról írt történetében szerepel. Dudónál az első honszerző – a keleti őshazából érkező Hasting - pogány, a második – Rollo – azonban kereszténnyé válik.

Foglalkozom a böjti fegyellemmel, mely összefoghatott és elválaszthatott közösségeket. Thietmar krónikája szerint a lengyeleknél kiverik annak a fogát, aki Septuagesima vasárnapja után húst eszik. Eszerint jóval hamvazószerda előtt kellett húst hagyniuk. Mihailowski elmélete alapján elképzelhető, hogy lengyelek böjti fegyelmének egyik célja az lehetett, hogy összefogja Boleszló államának különböző népeit, és elválassza őket másoktól. A 1092-ben, Szent László törvényében megjelenik, hogy a latinok és az ugyancsak nyugati keresztény magyarok böjti fegyelme eltérő.

A vallási önazonosság és idegenség taglalása során kitérek végítéletvárásra is. Verdun püspökéhez, D-hez - vélhetően Dadóhoz – írt levél szerzője cáfolja azt a nézetet, hogy a magyarok Góg és Magóg népe volna. Eszerint tehát volt olyan elképzelés a 10. század elején, mely a magyarokban látta a végső idők lázadó seregét. Merseburgi Thietmar krónikája szerint 1018 februárjában a liuticsok megtámadták a szomszédos obodritok keresztény uralkodóját, Mistizlawot. Mistizlaw feleségét és menyét elűzték, őt magát előbb Schwerin várába szorították, majd az ország elhagyására kényszerítették. A nép a király vereségének hatására visszaesett a pogányságba. Thietmar azon van, hogy a világvége-félelmeket eloszlassa. Szent Pál apostolnak a tesszaloniakhoz írt második levelére hivatkozik. A szerencsétlenség miatt senki ne gondolja, hogy az ítélet már a küszöbön áll. Előbb be kell következnie az elpártolásnak, és el kell, hogy jöjjön az Antikrisztus. Figyelmeztet rá, hogy az utolsó ítéletben nem szabad kételkedni, de attól is óvja olvasóit, hogy a közeli jövőt várják, *hisz borzalmas lesz az az igazak számára is, sokkal inkább a*

bűnösök számára. Szavai azt mutatják, hogy a pogány támadás világvége-félelmeket idézett elő.

A Szent Sír templomának lerombolása 1009-ben szintén kelthetett végítélet-félelmeket Nyugaton. Al-Hakim egyiptomi kalifát az Antikrisztussal azonosíthatták. Johannes Fried rámutat arra, hogy Adémar egyfajta elégtétellel írja le „Babilon királyának”, a Szent Sír temploma lerombolójának halálát, mintha megnyugodna: nem a szaracén uralkodó az Antikrisztus. Ez azonban történészi feltételezés, a források erről hallgatnak. Györffy György Szent István és Gizella miseruhájából átalakított koronázási paláston észrevenni véli a templom lerombolásának és újjáépítésének jelenetét. Értelmezése szerint az apostolok körüli árkádok felett forgolódo emberkéek egy része a templom rombolóit szemléltetik, mások azonban a zarándokokat, akik a templom újjáépítés után Jeruzsálembé zarándokoltak. Kovács Éva kétségbe vonja az elmélet helyességét, Tóth Endre felvállalja, hogy nem tud állást foglalni a kérdésben. Marosi Ernő összehasonlító elemzése alapján azonban elképzelhetőnek látszik ez az értelmezés.

Az idegenség érzete nemcsak egy másik népcsoporttal szemben jelentkezhett. Arra is találunk példát, hogy a földi életet értékeli száműzetésként az ezredforduló korabeli szerző. Ebben az esetben a halált fogja fel úgy, mint a mennyei hazába való megérkezést.

Vizsgálom azt is, hogyan írnak korabeli szerzők a „saját” hazájukból való és az idegenből jött vagy távoli idegenben élő hölgyekről. Távoli uralkodóházak közti kapcsolatra jó példa Edit és I. Ottó, valamint a bizánci Theophanu és II. Ottó, a cseh Dobrava és a lengyel Mieszko, Sven dán király és a lengyel Mieszko lányának házassága. A lengyel Vitéz Boleszláv apósai között olyan nagyurakat is találunk, akik nem voltak független fejedelmek: Előbb Rigdag örgróf lányát, majd egy magyar nőt vett el, harmadszorra a szláv Dobromir fejedelem, negyedszerre Meisseni Ekkehard lányát. A rusz Nagy Vlagyimir bíborbanszületett császárlányt, Annát vehette felségül. Thietmar talán azért is neheztelt Vlagyimirra, mert a német II. Ottó nem kapott bíborbanszületett hercegnőt. Thietmar művének emlékezetes nőalakja Beleknegini. Rámutatok a krónika hölgyekről szóló olyan részeire, melyeket érdemesnek tartok összevetni a Belekneginiről szóló résszel. Thietmar szerint jobb volna, ha Beleknegini orsót forgatna: más helyen Liudgardról írja, hogy orsót akasztottak sírja fölé. Belekneginit férfiasnak, sőt gyilkosnak mutatja be: férfias határozottságúnak mutatja Theophanust, III. Ottó anyját is, és olvashatunk a meisseni asszonyokról, aki részt vettek a város védelmében. Ellenszenvesnek nemcsak Belekneginit ábrázolja, hanem egy bizánci császárnét és a

Német Birodalom egyik grófjának, Balderichnek a feleségét is. Szerzőink elsősorban nem az alapján dicsérték meg vagy marasztaltak el hölgyeket, hogy azok külföldről származtak vagy hazainak számítottak. Inkább az erkölcsi szempont volt meghatározó.

A menyasszonyokon kívül másféle **idegenek** is érkeztek **az uralkodók udvarába**. A **jövevényeket** nemcsak a vallás és az emberség kedvéért segítették a fejedelmek, hanem azért is, mert hasznot hajtottak. Erre a hasznosságra a királytűkrök közül az Intelmek utal, de az elvet másutt is alkalmazták. Értekezésemben szólok Szent István királyságában, valamint a korabeli cseh és lengyel állam területén szerepet kapó egyházi és világi jövevényekről. István törvénye alapján azt mondhatjuk, jövevények nemcsak a király szolgálatában állhattak, hanem más előkelők környezetében is jelen lehettek. A király szolgálatában álló idegenek köre sem korlátozódott a király közvetlen közelére, hanem többen közülük az ország különböző pontjain viseltek hivatalt.

További fejezetekben vizsgálom a világi személyek **nyelvtudását**. I. Ottóról Widukind műve alapján mondhatjuk, hogy tudott szlávul, és 'roman' – nyilván valamilyen újlatin – nyelven. Mivel könyveket olvasott, bizonyára tudott valamilyen szinten latinul. II. Ottó latin levelet fordított apjának, később halálos ágyán latinul végezte el gyónását. III. Ottó nemcsak latinul tudott, hanem görögül is. Ő feltehetőleg az itáliai nép nyelvén is beszélt. Erre következtethetünk abból a történetből, amit egy Thangmar nevű pap hagyott ránk. Ottó ellen Rómában lázadás tört ki (1001-ben). Az egyik toronyból a fiatal uralkodó átszellemült beszédet intézett a néphez, és sikerült a hangulatot a maga oldalára állítania. A beszéd, amit Ottó tartott, minden bizonnyal a római nép nyelvén hangzott el. II. (Jámbor) Róbert francia király, V. Vilmos, aquitániai herceg ugyancsak tanult emberek voltak. Ez mondható el II. Mieszko lengyel uralkodóról, a legendája szerint Szent Istvánról és Imre hercegről is. Visszatérő fordulat forrásokban a zsoldárt imádkozó világi előkelő alakja: Thietmar krónikájában így jelenik meg előttünk a börtönben vezeklő Schweinfurtri Henrik. Tanult hölgyekről is vannak adataink. Idegen nyelvet ismerő közemberekről is olvashatunk: A korabeli uralkodók felkent királyok/császárok voltak, félig-meddig papok. Így érthető, hogy műveltség tekintetében is illett megközelíteniük az egyházi műveltséget. Akiknél negatív példákat találtunk: Aba Sámuel, Béla vagy akár Capet Hugó olyan személyek, akiket eredetileg nem uralkodónak neveltek. Az ő esetükben ez megmagyarázza a latin tudás hiányát. Latin tudásra elsősorban imádságok kapcsán olvashattunk példákat, de ember-ember közti gondolatközlésben is szerepet kapott a latin. Népi nyelvek ismerete uralkodók és közrendűek esetében egyaránt adatolható. Ahol

különböző nyelveket beszélő népcsoportok tartósan együtt éltek, ott az emberek megtanulták egymás nyelvét.

A **név** fontos eszköze annak, hogy önmagunkat meghatározzuk, önazonosságunkat kifejezzük. Aki fölvesz egy nevet, vagy elnevez valakit, az egy kultúra vagy világnézet iránti elköteleződését is kifejezheti. Az ember azonosságtudatában bekövetkezhet változás. A név megváltoztatása, új név felvétele kifejezője lehet annak, hogy viselője új életet akar kezdeni, új önazonosságra vágyik, vagy legalábbis ezt akarja éreztetni a külvilággal. Példákat hozok a 10-11. századi névváltoztatásokra, kettősnevűsége, ragadvány nevek használatára, és a név megválasztásának vallási, kulturális alapjait vizsgálom. Magyar példák mellett skandináv és szláv és nyugat-európai eseteket is említek. Új név felvétele összekapcsolódhat a keresztséggel (pl. Olga-Helén, Vlagyimir-Baszileiosz, Hrolf-Robert), bérválással (Orseolo Ottó), férjhez menő nők esetében az új hazába érkezéssel is (pl. Judit-Zsófia). Az áttekintésben támaszkodom A. Angenedt és G. Thoma vonatkozó műveire. A ragadványnév arról árulkodik, milyennek láttak egy személyiséget mások, milyen jellegzetes tulajdonságot ismertek fel benne. A ragadványnév állhat a „rendes” név mellett (pl. Kopasz Szerénd), de akár helyettesítheti is azt (Aba). Vizsgálom Szent István nevének ismertté válását és a Dagome iudex oklevéllel kapcsolatos problémákat.

A vizsgált szerzők idegenfelfogását tanulmányozva elgondolkodhatunk azon, vajon az idegenek megítélésében mekkora szerep jutott az **irodalmi hagyományoknak**, közhelyeknek, **toposzoknak** és mekkora volt a valós tapasztalatok jelentősége. A 10-11. századi szerzők műveibe is utat találtak azok a toposzok, melyekkel az antik szerzők az északi térséget, észak népeit jellemezték. Merseburgi Thietmar szerint északon szkíták laknak, a 11. század második felében Brémai Ádám is szkítákat helyez ebbe a térségbe. Aurellaci Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa is szerepelteti a szkíta királyságokat. Mathilda Uhlirz szerint Gerbert szkítái a magyarok, más vélemény az elbai szlávokkal azonosítja őket. Ibrahim ibn Jakub művében találkozunk északon a nők városával, mely az amazonokról való antik gondolatot idézi. Korszakokon átívelő közhely az elzárt népek előtörésének fordulata. Widukind és Liudprand művében egyaránt jelen van a gondolat, hogy a magyarok el voltak zárva, de Arnulf király kieresztette őket, rászabadítva a magyarokat Európára. A kannibalizmus Hérodotoszig visszamenő toposzát Fleury Abbó a normannokra, Notger Labeo egy szláv népcsoportra használja. A vizsgált korszakból nézve régtől fogva kereszténynek számító népekkel szemben is használtak bántó toposzokat a keresztény szerzők (pl. görögök cselesek), bemutatásuk azonban mégsem mondható

teljességgel közhelyszerűnek, hisz Thietmar megtörtént eseményekről számol be, amikor a bizánci udvar palotaforradalmairól ír. Barátságos toposz az embercsoportot vízen átvezető, átvivő állat alakja: Thietmarnál szarvas vezeti Nagy Károly népét a Majna túlsó partjára, Glabernél bálna hátán utaznak a szerzetesek a tengeren át.

Dolgozatom képet ad egyes szerzők néphez, térséghez, politikai hatalomhoz fűződő viszonyáról. Ezen túlmenően tárgyalom az önazonosság egyéb tényezőiről - vérségi és lelki köteléket, a védőszentek, a vallás szerepét, kolostorhoz, püspökséghez való tartozást, és hozok példát az identitásfajták ütközésére is. Tapasztalhatjuk, hogy a közösségvállalásnak és az idegenség érzésének fokozatai vannak, és a vizsgált egyházi szerzők esetében a lelki kapcsolatok fontosabbnak bizonyultak a világiaknál. A dolgozat második része rámutat arra, hogy amilyen sokszínű az élet, annyira számos lehetőség nyílt a közösségi lét megélésére és a másikkal való találkozásra. Az általánosabb megállapításokon túl reményeim szerint konkrétabb kérdésekben is sikerült olyan felvetéseket tennem, melyek továbbgondolásra készíthetik a témával foglalkozókat. A régi szerzők gondolatait tanulmányozva sokban magunkra ismerhetünk, és remélhetőleg saját azonosságtudatunk megértéséhez is közelebb juthatunk.

Tanulmányok

- Európa keresztény hitre térésének néhány kérdése. *Belvedere Meridionale*. 2008. XX. 1–2. szám. 43–57. o.
- Középkori csatakiáltások. *Hadtörténelmi Közlemények*. 120. évf. 2007. jún. 2. szám. 590–601.
- Merseburgi Thietmar felfogása saját népéről és Európa más népeiről. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5*.
Az V. *medievalisztikai PhD-konferencia tanulmányai* (Szeged 2007. június 7–8.) Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 23–31.
- A magyarok nyilaitól...(Egy kósza idézet nyomában.)
Aetas. 22. évf. 2007. 3. szám. 142–147.
- Mihály püspök füle. Egy kevésé ismert hadi esemény a kalandozások korából. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2008. június. 2. szám. 448–454
- Világiak nyelvtudása a 9–11. században. *Bölcsész Műhely* 2008. Szeged 2009. 165–176.
- The holy man and the taming of the 'barbarian' invaders. 20 Years. The Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund in Hungary 1989–2009. A selection of 20 Studies from the Past 20 Years. CD-ROM.
Bővebb magyar változata:
A szent ember és a „barbár” támadók megszelídülése. *Valóság*, 2010. november. 18–33.
- Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban és ennek európai összefüggései. In: *A magyarságtudományok önértelmezései*. Ed. Dobos István, Bene Sándor. Budapest 2009 = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009. 1. szám. 3–19.
Német változata:
Identität und Fremdheitsvorstellungen in der früheren ungarischen Geschichtsschreibung und dessen europäische Beziehungen. *Chronica*. Annual of the Institute of History University of Szeged. Vol 9-10. 2009-2010. 26-37.
- Önazonosság és idegenfelfogás Rodulfus Glaber műveiben. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6*. A VI. *Medievalisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál. Szeged 2010. 51–62.
- „Kettős hitű fejedelmek”. Gondolatok Géza fejedelem hite kapcsán. In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged 2010. 137–144.
- Beleknegini-Sarolt és társnői. Nőalakok Merseburgi Thietmar krónikájában. *Acta Universitas Szegediensis, Acta Historica, Tomus CXXXII*. (2011) 21–36.
- Chabannes-i Adémar vilásképe. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7*. A VII. *Medievalisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2011, június 1-3.) előadásai. Szerk. Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2012. 9–21.

- Gericht auf Erde, Gnade im Himmel. Hagiographische Kontexte der mittelalterlichen Urteile. In: Cogito, scribo, spero. Auxiliary Historical Science in Central Europe at the Outset of the 21st Century. Ed. Martina Bolom-Kotari, Jakub Zouhar. Hradec Králové, 2012. 176-191.
- Querfurti Brúnó, egy hittérítő Közép-Európában. *Belvedere Meridionale*, 24. (2012), tél, 4. szám, 6-21.
- Querfurti Brúnó felfogása saját népéről és Európa más népeiről. *Belvedere Meridionale*, 24. (2012), tél, 4. szám. 89-116.

Előadások

- Merseburgi Thietmar felfogása saját népéről és Európa más népeiről. V. medievisztikai PhD-konferencia. Szeged, 2007. június 7–8. (június 8.)
- Világiak nyelvtudása a 9–11. században. Bölcsészkar Tudományos Nap. Szeged, 2008. április 23.
- Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban, és ennek európai párhuzamai. Elhangzott a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság és a Balassi Bálint Kulturális Intézet által szervezett „A magyarságtudományok önértelmezései” c. doktorandusz-konferencián. 2008. aug. 21–22. (aug. 21.)
- The Holy Man and the 'Barbarians'. Elhangzott: 20 years. The Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund in Hungary. Budapest, 2009. május 20.
A szent ember és a „barbár” támadók megszelídülése. X. RODOSz Konferencia, Kolozsvár, 2009. november 14.
- Önazonosság és idegenfelfogás Rodulfus Glaber műveiben. Elhangzott a VI. Medievisztikai PhD konferencián, Szegeden, 2009. június 5-én.
- Querfurti Brúnó felfogása saját népéről és Európa más népeiről. Elhangzott: Querfurti Brúnó: hittérítő az első ezredforduló korában c. konferencián. Szeged, 2009. november 11.
- Életmentő szentek. Földi ítélet, égi kegyelem. Elhangzott: „Szent és profán”. A Magyar Vallástudományi Társaság éves konferenciája. Debrecen. 2010. május 15.
Gericht auf Erden, Gnade im Himmel. Hagiographische Kontexten der mittelalterlichen Urteile. Pontes ad Fontes, Brno, 2010. szept. 8. (távollétemben felolvasva)
- Chabannes-i Adémar világképe. VII. Medievisztikai PhD konferencián, Szegeden, 2011. június 1.

Egyéb előadások

- Világvégevárás az első ezredforduló korában. Elhangzott a Koszta László által szervezett történész-esten. Meghívott vendégek számára. Szeged, 2006. március.

- Vándormondák a középkori forrásokban. Elhangzott a Szent Imre Katolikus Szakkollégiumban, Szeged, 2008. október 8.
Valamint: Emlékpont, Hódmezővásárhely, 2010. május 7.
- Querfurti Brúnó: hittérítő Közép-Európában (†1009). Elhangzott a Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében, a II. Történettudományi Találkozón, Hódmezővásárhelyen, 2009. július 17.
- Középkori csatakiáltások, könyörgések. Elhangzott a Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében, a II. Történettudományi Találkozón, Hódmezővásárhelyen, 2009. július 17.
- Vajk nevének lejegyzője: Merseburgi Thietmar, az első ezredforduló krónikása.
Elhangzott: Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében, a III. Történettudományi Találkozón, Emlékpont, Hódmezővásárhely, 2010. július 16.
- Eredetmondák a középkori történetírásban. Elhangzott a Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében, a IV. Történettudományi Találkozón, Hódmezővásárhelyen, 2011. júl. 12-én. (Bethlen Gábor Református Gimnáziumban.) Továbbá Békéscsabán, a Belvárosi Általános Iskola és Gimnáziumban, 2012 márciusában.
- Életmentő szentek. Földi ítélet, égi kegyelem. Elhangzott a Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében, a V. Történettudományi Találkozón, Hódmezővásárhelyen, 2012 júliusa.